

**ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН ЎЗБЕК, ҚОРАҚАЛПОҚ ВА ТУРКМАН
ДИАЛЕКТЛАРИДА ХЎЖАЛИК ЭТНОГРАФИЗМЛАРИНИНГ
АТАЛИШ МОТИВЛАРИ**

Бегжанов Халмухаммет Ширмаммедович

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти ассистенти

КИРИШ

Этнографик предметнинг номи тасодифий эмас: жамоа реалиянинг энг муҳим деб билган белгисини танлаб, уни лексик шаклга айлантиради. Бир буюм материалга, бошқаси вазифага, учинчиси шакл ёки ҳаракатга кўра аталади. Номинацияни таҳлил қилиш халқнинг предметни қандай таснифлаши ва амалий тажрибани тилда қай тарзда сақлашини кўрсатади.

Мақоланинг мақсади маросим, кийим, ранг ва нақшдан ташқари хўжалик лексикасидаги номинацион моделларни аниқлашдир. Шу орқали мақола II бобнинг олдинги икки мақоласидан ва III бобдаги кийим таҳлилларида фактик ҳамда назарий жиҳатдан ажратилади.

МЕТОД ВА ТАҲЛИЛ БИРЛИГИ

Ҳар бир ном учун мотивловчи белги ва номланган реалия ўртасидаги муносабат белгиланди. Мотивлар предмет қисми, материал, ташқи шакл, вазифа, иш ҳаракати, макон ва тайёр маҳсулот натижаси турларига ажратилди. Бир сўз тарихан хиралашган бўлса, замонавий сўзловчининг халқ этимологияси ҳақиқий этимологиядан алоҳида қайд этилди.

Рўзғор буюмларида материал ва вазифа мотиви. Ёғоч қошиқ, темир қозон, мис лаган каби бирикмаларда материал аниқловчиси предмет турини майдалайди. Ўзбекча ёғоч қошиқ, қорақалпоқча ағаш қасық ва туркманча ағас җетсе номларида материал + предмет модели параллел амал қилади. Бу ерда тиллараро умумийлик тайёр сўздан кўра, бир хил когнитив қолипда кўринади.

Сув идишларида вазифа ва шакл рақобат қилади. Сувдон/суў ыдысы/suw gabyu каби аналитик номлар сақланадиган моддани, кумғон—куман типдаги тарихий номлар эса муайян конструкцияни бир бутун лексема билан ифодалайди. Аналитик номнинг афзаллиги маъно шаффофлиги, тарихий номнинг афзаллиги эса предмет турини аниқ маданий реализ сифатида белгилашидир.

Ўчоқ атрофидаги асбобларда вазифа етакчи: қозон осиш, оловни тўғрилаш, нон ёпишга хизмат қилувчи номлар ҳаракат билан боғланади. Бир буюм вазифаси йўқолганда унинг номи ҳам пассивлашиши номинация ва технология ўртасидаги узвийликни кўрсатади.

Дехқончилик ва чорвачиликда ҳаракат-натижа модели. Дехқончилик лексикасида экиш, суғориш, ўриш, янчиш ва совуриш каби жараёнлар маҳсулот тайёр бўлишининг кетма-кет босқичларини номлайди. Асбоб номи кўпинча шу ҳаракатни бажариш вазифасидан келиб чиқади. Натижада «ҳаракат феъли + асбоб» ёки феъл асосидан ясалган от модели ҳосил бўлади.

Чорвачиликда ҳайвоннинг ёши, жинси, насл вазифаси ва ташқи белгиси номинация учун бир хил аҳамиятга эга эмас. Ёшга асосланган махсус номлар

хўжалик ҳисобини, жинс ва наслга оид атамалар эса кўпайтириш вазифасини кодлайди. Бу микротизим умумий «қўй» ёки «туя» номидан кўра амалий эҳтиёжга мос аниқроқ категорияларни яратади.

Кўра, қотон, оғил каби макон номларида сақланадиган ҳайвон тури, қурилиш материали ва мавсумий вазифа ўзаро кесишади. Бир ҳудудда умумий мол сақлаш жойи бўлган ном бошқа ҳудудда фақат қўй ёки қишки кўра маъносига торайиши мумкин. Бу номинациянинг денотатив ихтисослашувидир.

Балиқчилик лексикасида шакл ва ҳаракат. Оролбўйи балиқчилик лексикасида тўр кўзининг катталиги, қуролнинг сувдаги ҳолати, ташлаш ёки тортиш усули номга асос бўлади. Шу сабабли «тўр» умумий номи остида конструкция ва ов усулига кўра бир неча микротермин шаклланади. Бу лексика денгиз-қўлтиқ, дарё ва канал каби экологик макон билан бевосита боғланган.

Қуролни ташлаш, ёйиш, босиш ёки тортишга асосланган номлар ҳаракат марказли моделни кўрсатади. Бир хил тўр бошқа усулда ишлатилса, маҳаллий сўзловчи уни алоҳида ном билан ажратиши мумкин. Демак, денотативнинг материали эмас, инсоннинг у билан бажарадиган ҳаракати номланиш учун ҳал қилувчи бўлади.

Сув ҳавзаси қисқариши ёки касб технологияси ўзгариши билан балиқчилик микротерминлари пасивлашади. Лексемани қайд этишда предмет фотоси билан бирга уни ишлатиш ҳаракатининг видеоси зарур; акс ҳолда ҳаракат мотиви кейинги авлод учун тушунарсиз бўлиб қолади.

Таом номларида ингредиент, усул ва натижа. Таом номлари асосий маҳсулот, пишириш усули, идиш ёки тайёр шаклга кўра яратилади. Гўштли, сутли, унли каби аниқловчилар ингредиентни; қовурма, қайнатма ва димлама ҳаракат-усулни; қатлама эса маҳсулотнинг тузилиш натижасини олдинги ўринга чиқаради. Бир хил таом тури уч тилда турли белгиси билан аталиши мумкин.

Номинацион таҳлил рецептни тиклашга ҳам ёрдам беради: ҳаракат мотивли ном иссиқлик ишловини, материал мотивли ном асосий ингредиентни, шакл мотивли ном эса тайёр маҳсулот ташқи кўринишини кўрсатади.

1-жадвал. Хўжалик этнографизмларининг номинацион моделлари

Мотив	Қолип	Мисол майдони	Кодланган билим
Материал	материал + предмет	ёғоч қошиқ / ағаш қасық / agaç çeтçe	хом ашё ва технология
Вазифа	вазифа + буюм	сувдон / суў ыдысы / suw gaby	предметнинг амалий мақсади
Ҳаракат	феъл → асбоб ёки маҳсулот	қовурма, қайнатма, димлама	иш жараёни
Шакл	ташқи кўриниш → ном	қатлама, тўр кўзи турлари	конструкция ва натижа
Макон	жой → махсус реализия	кўра, қотон, оғил	экологик ва хўжалик муҳити

МУҲОКАМА

Номинацион моделлар халқ тафаккурининг мавҳум схемаси эмас, амалий меҳнатда қайси белги муҳим бўлганининг лисоний изидир. Рўзғорда материал ва вазифа, деҳқончиликда ҳаракат ва натижа, чорвачиликда ёш-жинс, балиқчиликда қурол шакли ва ҳаракати, таомда ингредиент ва ишлов усули етакчи бўлади.

Электрон луғатда «аталиш мотиви» майдони «этимология» билан аралаштирилмаслиги лозим. Этимология сўзнинг тарихий келиб чиқишини, мотив эса реалиянинг қайси белгиси номга асос бўлганини кўрсатади. Тарихий манба номаълум бўлса ҳам, замонавий шаффоф номинацион модель ишончли тавсифланиши мумкин.

ХУЛОСА

Қорақалпоғистон хўжалик этнографизмлари предметни материал, вазифа, шакл, ҳаракат, макон ва натижа орқали концептуаллаштиради. Уч тилда бир хил қолип параллел ишлаши мумкин, аммо реалиянинг танланган белгиси ва микротерминлар сони экологик ҳамда касбий тажрибага кўра фарқланади. Номинацион мотивни этимологиядан, умумий предмет номини технологик микротерминдан ажратиш этнографик лексикографиянинг аниқлигини оширади ва йўқолиб бораётган хўжалик билимларини тил билан бирга ҳужжатлаштиришга имкон беради.

Фойдаланилган адабиётлар

- [1] Н.И. Толстой ва С.М.Толстая, Славянская этнолингвистика: вопросы теории. Москва: Институт славяноведения РАН, 2013, с. 12–24.
- [2] А.К.Байбурин. Ритуал в традиционной культуре. Санкт-Петербург: Наука, 1993, с. 4–31.
- [3] О.Э.Нуржанов. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари этнографизмларининг антропоцентрик тавсифи, PhD дис. Урганч, 2021, 120–135-б.
- [4] Н.Ш.Курбаназарова, Ўзбек тилида тўй маросими этнографизмларининг семантик ва лингвوماданий тадқиқи, PhD дис. Қарши, 2021, 56–106-б.
- [5] Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги, 4 том. Нөкис: Қарақалпақстан, 1982–1992.
- [6] Г.Қыясова. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi, 2 том. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016.
- [7] А. Мадвалиев. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 5 жилд. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006–2008.